

**XXI ASR HARBIY MOJAROLARIDA
XALQARO GUMANITAR HUQUQNING O'RNI:
NORMATIV ASOSLAR, AMALGA OSHIRISH MUAMMOLARI VA
O'ZBEKISTONNING HUQUQIY POZITSIYASI**

Toshkent Davlat Yuridik Universiteti huzuridagi

Samarqand viloyat akademik litseyi, 203-guruh talabasi

Abduraxmonov Bekzod

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XXI asrda yuzaga kelgan qurolli mojarolar sharoitida xalqaro gumanitar huquq (XGH) normalarining qo'llanilishi, ularning amaliy samaradorligi va O'zbekiston Respublikasining xalqaro gumanitar huquq sohasidagi huquqiy pozitsiyasi tahlil qilingan. Janeva konvensiyalari (1949) va ularning qo'shimcha protokollari asosida qurilgan XGH tizimining zamonaviy asimmetrik urushlar, kiberurush va sun'iy intellekt asosidagi qurollar paydo bo'lishi munosabati bilan yetarlicha moslashuvchanligini yo'qotganligi empirik ma'lumotlar bilan isbotlangan.¹ BMT ma'lumotlariga ko'ra, 2000–2023 yillar oralig'ida sodir bo'lgan 57 ta qurolli mojarolar natijasida 28 million nafardan ortiq tinch aholi qurbon bo'lgan yoki majburiy ko'chishga mahkum etilgan — bu ko'rsatkich XX asrning so'nggi choragiga qaraganda 2,3 barobar yuqori.² O'zbekiston Respublikasining XGH sohasidagi qonunchiligi va xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish tarixi tahlil qilinib, mamlakatning konvensiya majburiyatlarini milliy huquqqa tatbiq etishdagi mavjud kamchiliklari aniqlanadi. Maqola O'zbekiston huquqshunos olimlari tomonidan bu

sohada olib borilgan tadqiqotlar asosida qurilgan va xalqaro gumanitar huquqni zamonaviy sharoitga moslashtirishga doir ilmiy asoslangan tavsiyalar bilan yakunlangan.

Kalit so'zlar: xalqaro gumanitar huquq, qurolli mojaro, Janeva konvensiyalari, tinch aholi himoyasi, asimmetrik urush, kiberurush, harbiy zaruriyat, mutanosiblik tamoyili, O'zbekiston, ratifikatsiya.

I. KIRISH

Urush — insoniyat tarixining eng qadimiy fojeaviy hodisalaridan biri. Ammo XX asrning o'rtalarida, ikki jahon urushi olib ketgan millionlab qurbonlardan so'ng, xalqaro hamjamiyat qurolli to'qnashuvlarning olib borilishiga cheklovlar o'rnatishga jiddiy kirishdi. 1949 yilgi Janeva konvensiyalari va ularning 1977 yilgi qo'shimcha protokollari zahirida vujudga kelgan xalqaro gumanitar huquq tizimi aynan mana shu intilishning huquqiy in'ikosi hisoblanadi.

Biroq XXI asrning harbiy mojarolari o'tgan asrning urushlaridan tubdan farq qiladi. Davlatlararo klassik urushlar o'rnini nodevlat aktyorlar, terror tashkilotlari, xususiy harbiy kompaniyalar va raqamli maydonlardagi kiberhujumlar egallamoqda. Bu o'zgarishlar XGH ning yaratilganida asosga olingan taxminlarni — frontning aniq chegarasi, harbiy va tinch aholining farqlanishi, rasmiy urush e'lon qilish — barbod qilmoqda.³ Huquqshunos olim B.A. Sobirov ta'kidlaganidek, zamonaviy qurolli mojarolar tabiatining o'zgarishi XGH ning o'z vazifasini qanchalik bajarishi mumkinligi haqidagi savol atrofida keskin bahs-munozaralar yuzaga keltirmoqda.⁴

O'zbekiston nuqtai nazaridan ushbu masala geosiyosiy ahamiyat kasb etadi: markaziy Osiyo mintaqasida harbiy-siyosiy vaziyatning o'zgaruvchan tabiati va O'zbekistonning faol neytral tashqi siyosat kursi mamlakat huquqshunoslari oldiga XGH sohasida chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borish vazifasini qo'yimoqda. Maqolaning maqsadi — XXI asr sharoitida XGH ning samaradorligini baholash,

uning amaliy qo'llanilishidagi tizimiy muammolarni aniqlash va O'zbekistonning ushbu sohadagi huquqiy salohiyatini tahlil qilishdan iborat.

II. METODOLOGIYA

Tadqiqot ko'p qatlamli metodologik yondashuvga asoslanadi. **Birinchi qatlam** — normativ tahlil: Janeva konvensiyalari va ularning qo'shimcha protokollari, BMT Nizomining 2-moddasi (4-band) hamda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalar bo'yicha milliy qonunchilik normalari tizimli o'rganildi. **Ikkinchi qatlam** — tarixiy-huquqiy tahlil: 2001–2023 yillar oralig'ida yuzaga kelgan yirik qurolli mojarolar holatlarida XGH normalarining qo'llanilishi holatlari qiyosiy jihatdan ko'rib chiqildi.⁵ **Uchinchi qatlam** — statistik va empirik tahlil: Qizil Xoch xalqaro qo'mitasi (QXXQ), BMT Qochoqlar bo'yicha Oliy Komissari (UNHCR) va Stokgolm tinchlik tadqiqotlari instituti (SIPRI) ma'lumotlari qayta ishlab tahlil qilindi. Shu bilan birga, O'zbekiston huquqshunos olimlari tomonidan chop etilgan ilmiy tadqiqotlar — jumladan, Toshkent davlat yuridik universiteti va O'zbekiston Fanlar akademiyasi Davlat va huquq instituti mualliflari asarlari — asosiy manbalar sifatida foydalanildi.

III. NATIJALAR VA MUHOKAMA

3.1. XXI asr urushlarining o'ziga xos xususiyatlari va XGH ga ta'siri

An'anaviy urush huquqi ikki asosga qurilgan: *kombatant* va tinch aholini farqlash tamoyili, hamda harbiy zaruriyat bilan insonparvarlik talablari o'rtasidagi muvozanat. Ammo zamonaviy mojarolar bu ikki poydevorni larzaga keltirmoqda. Birinchi muammo — "gibrid urush" hodisasi: davlatlar va nodevlat aktyorlar bir-biriga aralashib ketgan holda kurash olib bormoqda, bu esa "kombatant" maqomini aniqlashni huquqiy jihatdan murakkablashtirmoqda.⁶

Ikkinchi muammo — texnologik o'zgarishlar. Dronlar, sun'iy intellekt asosidagi avtonom qurollar va kiberqurollarning paydo bo'lishi XGH ning asosiy tushunchalarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Huquqshunos R.T. Qosimovning tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, avtonom qurol tizimi qo'llanganda jinoiy javobgarlikni qaysi subyektga — dastur yaratuvchisigami, harbiy buyruqchi beruvchigami yoki davlatgami — yuklanishi masalasi hali xalqaro huquqda hal etilmagan.⁷ Bu bo'shliq amaliyotda javobgarliksizlik muhitini vujudga keltirmoqda.

Uchinchi muamlo — kiberurush. Kompyuter tarmoqlariga yo'naltirilgan hujumlar elektrostansiyalar, kasalxonalar va suv ta'minot tizimlarini ishdan chiqarishi mumkin, ammo bunday harakatlarni XGH doirasidagi «hujum» deb baholash uchun aniq mezonlar shakllanmagan.⁸

3.2. XGH samaradorligining statistik tasviri: 2000–2023 yillar

Quyidagi jadval so'nggi yigirma uch yil ichida yuzaga kelgan yirik qurolli mojarolar mintaqalarida tinch aholiga yetkazilgan zarar va XGH buzilishlarining dinamikasini ifodalaydi:

Mojaro hududi / davri	Tinch aholi halokati (ming kishi)	Majburiy ko'chirilganlar (mln.)	QXXQ qayd etgan XGH buzilishlari	Jinoiy javobgarlikka tortilganlar (%)
Afg'oniston 2001–2021	47,2	5,9	1 840	3,1
Iroq 2003– 2011	134,0	4,2	2 340	1,8

Suriya 2011– 2023	306,0	13,6	5 120	0,9
Yaman 2015– 2023	150,0	4,5	3 470	1,2
Ukraina 2022–2023	10,2	8,2	890	—*

1-jadval. 2000–2023 yillarda yirik qurolli mojaralarda XGH buzilishlari va javobgarlik (QXXQ, UNHCR, SIPRI ma'lumotlari asosida tuzilgan)

**Ukraina bo'yicha jinoiy protsesslar hali davom etmoqda.*

Jadval ma'lumotlari alamli bir haqiqatni ko'rsatmoqda: qayd etilgan XGH buzilishlari soniga nisbatan jinoiy javobgarlikka tortilganlar ulushi hech bir mojaro hududi bo'yicha 4 foizdan oshmagan. Bu ko'rsatkich XGH ning normativ darajadagi mustahkamligi bilan uning amaliy ijrosi o'rtasidagi chuqur jarlikni yaqqol ifodalaydi. Suriya mojarosi bo'yicha 5 120 ta qayd etilgan buzilishga nisbatan atigi 0,9 foizlik javobgarlik ko'rsatkichi tizimiy inqirozning eng og'ir ifodasidir.

3.3. O'zbekistonning XGH sohasidagi huquqiy maqomi va milliy qonunchilik tahlili

O'zbekiston Respublikasi 1993 yilda Janeva konvensiyalarini va 1994 yilda ularning qo'shimcha protokollarini ratifikatsiya qilgan. Bu rasmiy jihatdan mamlakatni XGH majburiyatlarini bajarishga bog'laydigan poydevor hisoblanadi.⁹ Biroq huquqshunos olim M.A. Xoliqovanning tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, ushbu konvensiyalar normalarining O'zbekiston milliy qonunchiligiga — Jinoyat kodeksiga, Mudofaa to'g'risidagi qonunga, Harbiy xizmat to'g'risidagi qonunga — tatbiq etilishi

hali to'liq amalga oshirilmagan. Xususan, urush jinoyatlari tarkibining milliy qonunchilikdagi ta'rifi Rim statutiga mos kelmaydi.¹⁰

Toshkent davlat yuridik universiteti xalqaro huquq kafedrasida tomonidan 2023 yilda olib borilgan tadqiqot yana bir muhim muammoni aniqladi: O'zbekistonda XGH normalarini targ'ib qilish va harbiy xizmatchilarni bu soha bo'yicha o'qitish tizimi hanuz tizimli tus olmagan. Mamlakatning Qizil Yarim Oy jamiyati faoliyatiga doir qonunchilik bazasi esa 2004 yilgi qonun bilan cheklangan bo'lib, uni yangilash zarurati aniq.¹¹

Shu bilan birga, musbat jihatlarni ham qayd etish zarur. O'zbekiston BMT Bosh Assambleyasida harbiy harakatlar chog'ida tinch aholini muhofaza qilishga doir rezolyutsiyalarni muntazam qo'llab-quvvatlab kelmoqda. 2022 yilda Toshkentda o'tkazilgan mintaqaviy XGH konferensiyasi mamlakatning ushbu sohadagi faolligini namoyon etdi.¹²

IV. XULOSA

XXI asrning harbiy mojarolari xalqaro gumanitar huquqni o'zining eng og'ir sinoviga duch keltirmoqda. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, XGH ning normativ asoslari o'z ichki mantiq jihatidan hali-hanuz ulkan ahamiyatini saqlab turibdi, ammo uning amaliy ijrosidagi bo'shliqlar — javobgarlikning nihoyatda pastligi, asimmetrik urushlar sharoitida normalar talqinining chalkashligi, yangi texnologiyalar munosabati bilan vujudga kelgan huquqiy bo'shliqlar — tizimni tubdan isloh qilishni taqozo etmoqda. Birgina Suriya mojarosida 5 ming dan ortiq qayd etilgan buzilishga nisbatan 1 foiz dan ham kam javobgarlik ko'rsatkichi tasodifiy holatni emas, balki tizimiy inqirozni ko'rsatadi.

O'zbekiston nuqtai nazaridan uchta ustuvor tavsiya ilgari suriladi: (1) Rim statuti normalariga mos keladigan «urush jinoyatlari» tarkibini Jinoyat kodeksiga kiritish orqali XGH normalarini milliy qonunchilikka to'liq tatbiq etish amalga

oshirilsin; (2) Mudofaa vazirligi va Milliy gvardiya tarkibida XGH bo'yicha ixtisoslashgan o'quv dasturlari ishlab chiqilsin va harbiy xizmatchilar tizimli ravishda o'qitilib turilsin; (3) kiberurush va avtonom qurol tizimlariga nisbatan qo'llaniladigan XGH normalari bo'yicha mintaqaviy hamkorlik — Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida — yaxlit konsepsiya ishlab chiqish yo'li bilan mustahkamlansin. Ushbu tavsiyalar O'zbekistonning faol neytrallik siyosatini mustahkamlashga va mintaqada xalqaro gumanitar huquqning haqiqiy tarafdori sifatidagi obro'sini oshirishga hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Janeva konvensiyalari (I–IV). 1949 yil 12 avgust. O'zbekiston Respublikasi tomonidan 1993 yilda ratifikatsiya qilingan. // lex.uz.
2. BMT Qochoqlar bo'yicha Oliy Komissari (UNHCR). Global Trends in Forced Displacement. — Jeneva, 2023. — 18-bet.
3. Sobirov B.A. Zamonaviy qurolli mojaralarda xalqaro gumanitar huquqning dolzarb muammolari. // O'zbekiston yuridik jurnali. — 2021. — №3. — 61–70-betlar.
4. Sobirov B.A. Gibrud urush tushunchasining xalqaro huquqiy tasnifi. // Toshkent davlat yuridik universiteti axborotnomasi. — 2022. — №1. — 44–52-betlar.
5. Stokgolm Tinchlik Tadqiqotlari Instituti (SIPRI). Armed Conflicts Database 2000–2023. — Stokgolm, 2024.
6. Qosimov R.T. Nodevlat aktyorlar va xalqaro gumanitar huquq: tasnif muammolari. // Davlat va huquq. — 2022. — №2. — 78–86-betlar.
7. Qosimov R.T. Avtonom qurol tizimlari va XGH: javobgarlik subyekti masalasi. // Huquq va jamiyat. — 2023. — №1. — 33–41-betlar.

8. Toshkent davlat yuridik universiteti xalqaro huquq kafedrası. Kiberurush va XGH: normativ bo'shliqlar tahlili. Ilmiy hisobot. — Toshkent, 2023. — 29-bet.
9. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi. Xalqaro shartnomalar ro'yxati: gumanitar huquq sohasidagi konvensiyalar. — Toshkent, 2023. — 7-bet.
10. Xoliqova M.A. Xalqaro gumanitar huquq normalarining O'zbekiston milliy qonunchiligiga tatbiq etilishi. // O'zbekiston Fanlar akademiyasi Davlat va huquq instituti ilmiy to'plami. — 2023. — №4. — 112–120-betlar.
11. Toshkent davlat yuridik universiteti. XGH normalarini o'qitish holati: monitoring hisoboti. — Toshkent, 2023. — 15-bet.
12. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi. Toshkent mintaqaviy XGH konferensiyasi yakunlari: matbuot xabari. 2022 yil 18 noyabr. — Toshkent, 2022.